

Απομυθοποίηση της ιδεολογίας της αγοράς*

Η προεπιστημονική αντίληψη ταυτίζει, πρώτον, τη σοσιαλιστική οικονομία με το συστηματικό κρατικό ή, γενικότερα, κοινωνικό προγραμματισμό της παραγωγής και την απουσία αγοράς και, δεύτερον, την καπιταλιστική οικονομία με την ύπαρξη αγοράς και την απουσία συστηματικού ή, γενικότερα, κοινωνικού προγραμματισμού της παραγωγής. Είναι ασφαλώς ορθό ότι τη μεν σοσιαλιστική οικονομία τη χαρακτηρίζει κυρίως ο συστηματικός κρατικός ή, γενικότερα, κοινωνικός προγραμματισμός της παραγωγής, τη δε καπιταλιστική οικονομία κυρίως η απουσία του τελευταίου. Ωστόσο η ταύτιση αφ' ενός της σοσιαλιστικής οικονομίας με την απουσία αγοράς και αφ' ετέρου της καπιταλιστικής οικονομίας με την ύπαρξη αγοράς είναι λανθασμένη. Αλλά όχι απλώς λανθασμένη. Η ταύτιση της σοσιαλιστικής οικονομίας με την απουσία αγοράς αποτέλεσε στο πρόσφατο παρελθόν ένα κατά των σοσιαλιστικών οικονομιών στρεφόμενο αριστερίστικο ιδεολόγημα. Και η ταύτιση της καπιταλιστικής οικονομίας με την ύπαρξη αγοράς και της σοσιαλιστικής οικονομίας με την απουσία αγοράς συνιστά ιδιαίτερος σήμερα ένα υπέρ της καπιταλιστικής οικονομίας χρησιμοποιούμενο επιχειρήματα. Καθένας θα θυμάται βέβαια παλιότερους ακραιφνείς κομμουνιστές, αυτοανακηρυχθέντες μαοϊστές και γενικώς αυτόκλητους θεματοφύλακες του απολύτως ορθού κομμουνιστικού δόγματος, να ισχυρίζονται ότι οι σοσιαλιστικές οικονομίες ήταν όχι σοσιαλιστικές αλλά κρατικοκαπιταλιστικές και εν τέλει νέτα-σκέτα καπιταλιστικές, επειδή δεν είχαν από την πρώτη στιγμή της ύπαρξής τους καταργήσει τις εμπορευματικές σχέσεις, δηλ. την αγορά και ιδίως την αγορά εργασίας. Αλλά και μόνη η ταύτιση του καπιταλισμού με την απλή εμπορευματική παραγωγή, δηλ. με την αγορά εν γένει, με την αγορά χωρίς περαιτέρω προσδιορισμούς, όπως π.χ. από τον πολύ Μπροντέλ, δεν είναι καθόλου αθώα. Σε συνδυασμό με το ιδεολόγημα, ότι η σοσιαλιστική οικονομία οφείλει, για να είναι σοσιαλιστική, να λειτουργεί χωρίς αγορά, συνιστά το — συχνά ως αυτονόητο μη αναφερόμενο — υπόβαθρο της σημερινής νομιμοποίησης του καπιταλισμού διά της εξύμνησης της αγοράς. Διότι η αγορά έχει όχι μόνο, όπως θα δούμε στην συνέχεια, τη αληθεία, αλλά και στη συνείδηση του κόσμου σημαντικότερες λειτουργίες. Διαμεσολαβεί τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας και την καλύτερη δυνατή κάλυψη των —ικανών βεβαίως προς αντίστοιχη πληρωμή μόνο— αναγκών και επιθυμιών των με-

Ο Γιώργος Σταμάτης είναι καθηγητής στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

* Αυτό το κείμενο βασίζεται στο άρθρο «Τι απομένει από τον υπαρκτό σοσιαλισμό;», στο: Γ. Σταμάτης, *Κείμενα οικονομικής θεωρίας και πολιτικής*, τόμοι 5, Εκδ. Κριτική, Αθήνα 1992-1997, Τόμος 1ος, 1992, σελ. 349-362.

λάν της κοινωνίας. Καθιστά εν τέλει δυνατή την κοινωνική παραγωγή —όχι μόνο στις καπιταλιστικές, αλλά, όπως θα δούμε, και στις σοσιαλιστικές οικονομίες.

Το ιδεολόγημα της απουσίας αγοράς στο γνήσιο τέλος πάντων σοσιαλισμό και της ύπαρξης αγοράς στον οποιοδήποτε —ακόμη και στον πιο ανηλεή και βάρβαρο— καπιταλισμό αφ' ενός στρέφει την ψευδώς ισχυριζόμενη απουσία των προαναφερθέντων σημαντικότερων λειτουργιών της αγοράς στο σοσιαλισμό κατά του οποιοδήποτε σοσιαλισμού είναι δυνατόν να υπάρξει και να ρίξει ρίζες και να αναπτυχθεί και, αφ' ετέρου, πιστώνει με τον εξίσου ψευδή ισχυρισμό, ότι αγορά υπάρχει μόνο στον καπιταλισμό, τον καπιταλισμό —και μόνο αυτόν— με τις προαναφερθείσες σημαντικές λειτουργίες της αγοράς εν γένει και έτσι τον νομιμοποιεί στη συνείδηση του κόσμου. Διότι η αγορά εν γένει, δηλ. η αγορά που δε συνοδεύεται και από ιδιωτική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής και δε συμπεριλαμβάνει και την αγορά εργασίας, δε βρομάει εκμετάλλευση των μισθωτών εργαζομένων, αλλά ευκοδιάζει πραγματοποίηση ίσων δυνατοτήτων μέσω της ανταλλαγής ισοδυνάμων. Η ταύτιση της αγοράς εν γένει με τον καπιταλισμό απαλλάσσει τον τελευταίο από τη δυσσομία της εκμετάλλευσης —και τον νομιμοποιεί στη συνείδηση των εκμεταλλευομένων¹. Και αντιστρόφως: Η ίδια αυτή ταύτιση της ύπαρξης αγοράς και δη αγοράς εργασίας με τον καπιταλισμό συκοφαντεί το σοσιαλισμό, στον οποίο, όπως θα δούμε, υπάρχει —τουλάχιστον αρχικά— κατ' ανάγκην αγορά και δη και αγορά εργασίας, ως καπιταλισμό.

Στην επιστημονική αντίκρουση και κατάρριψη αυτού του διττού —αριστεριστικού-αντισοσιαλιστικού και συγχρόνως νεοφιλελεύθερου-φιλοκαπιταλιστικού— ιδεολογήματος αποσκοπούν τα όσα ακολουθούν.

* * *

Ωστόσο το ζεύγος των εννοιών της αγοράς και του κρατικού προγραμματισμού της παραγωγής προσφέρεται ως αφητηρία για την ανάλυση των διαφορών μεταξύ της οικονομίας των καπιταλιστικών και αυτής των σοσιαλιστικών χωρών. Ο λόγος είναι ότι η αγορά και ο κρατικός προγραμματισμός αποτελούν δύο διαφορετικούς τρόπους διαμεσολάβησης του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας και της παραγωγής, από τους οποίους ο μεν πρώτος είναι χαρακτηριστικός κατά κύριο λόγο για την οικονομία των καπιταλιστικών, ο δε δεύτερος αποκλειστικά γι' αυτή των σοσιαλιστικών χωρών.

Τι σημαίνει όμως κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας και τι τρόπος διαμεσολάβησης του; Ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας είναι ένα πλέγμα σχέσεων μεταξύ του συνόλου των παραγωγών (= μονάδων παραγωγής) και των άμεσων παραγωγών (= εργαζομένων)², το οποίο συγκροτεί αυτούς τους παραγωγούς από οικονομική άποψη σε κοινωνία, δηλ. σε οικονομία. Αυτό το πλέγμα σχέσεων περιγράφεται συνήθως ως το σύνολο εκείνων των σχέσεων, οι οποίες συνίστανται στο ότι κανένας παραγωγός δεν παράγει ό,τι παράγει για να ικανοποιήσει δικές του, αλλά ξένες ανάγκες και επιθυμίες. Η περιγραφή αυτή είναι εξαιρετικά ελλιπής. Διότι αγνοεί όχι μόνο τις σχέσεις μεταξύ παραγωγών και άμεσων παραγωγών, αλλά επίσης και τη σημαντικότερη ακριβώς όψη του παραπάνω πλέγματος σχέσεων, η οποία συνίσταται στο ότι κανένας παραγωγός και κανένας άμεσος παραγωγός ενός οικονομικά συγκροτημένου σε κοινωνία συνόλου παραγωγών και άμεσων παραγω-

γών, δηλαδή ενός συνόλου παραγωγών και άμεσων παραγωγών που παράγει υπό συνθήκες κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας και της παραγωγής, δεν είναι δυνατόν να παράξει ό,τι παράγει αν και καθένας από τους υπόλοιπους δεν παράξει ό,τι παράγει. Κι αυτό είναι έτσι, διότι μερικά ή όλα όσα παράγουν οι άλλοι κι όχι αυτός ο ίδιος είναι, άμεσα ή έμμεσα, απολύτως αναγκαία για την παραγωγή των όσων παράγει αυτός ο ίδιος.

Ο παραγωγός ψωμιού, π.χ., χρειάζεται για την παραγωγή του προϊόντος του άμεσα, μεταξύ άλλων, εργασιακή δύναμη, καθώς επίσης μηχανές, αλεύρι και ηλεκτρική ενέργεια, που δεν παράγει αυτός ο ίδιος, κι έτσι, έμμεσα, πρώτον, όλα όσα χρειάζονται άμεσα οι φυσικοί φορείς της εργασιακής δύναμης καθώς και οι παραγωγοί των μηχανών, του αλευριού και της ηλεκτρικής ενέργειας, τα οποία χρησιμοποιεί, για να παράξουν οι μεν πρώτοι την εργασιακή δύναμη, οι δε δεύτεροι τις μηχανές, το αλεύρι και την ηλεκτρική ενέργεια και, δεύτερον, όλα όσα χρειάζονται άμεσα οι παραγωγοί των αγαθών, τα οποία χρησιμοποιούν οι φυσικοί φορείς της εργασιακής δύναμης για να την αναπαράξουν και οι παραγωγοί όλων των προϊόντων που χρησιμοποιούν άμεσα οι παραγωγοί των μηχανών, του αλευριού και της ηλεκτρικής ενέργειας για να παράγουν αυτές τις μηχανές, αυτό το αλεύρι και αυτή την ηλεκτρική ενέργεια, κ.ο.κ. Ο παραγωγός ψωμιού χρειάζεται λοιπόν για να παράξει ψωμί άμεσα και έμμεσα έναν αφάνταστα μεγάλο αριθμό προϊόντων που δεν παράγει αυτός ο ίδιος, αλλά άλλοι παραγωγοί. Έτσι στη διαδικασία παραγωγής ψωμιού δε συνδυάζεται απλώς η εργασία παραγωγής ψωμιού με ορισμένα μέσα παραγωγής, ορισμένες πρώτες ύλες κ.λπ., αλλά έμμεσα η εργασία παραγωγής ψωμιού με ένα αφάνταστα μεγάλο αριθμό άλλων εργασιών: όλων των εργασιών, οι οποίες απαιτούνται άμεσα και έμμεσα για την παραγωγή των μέσων παραγωγής, των πρώτων υλών κ.λπ., που χρησιμοποιούνται άμεσα στην παραγωγή ψωμιού. Γι' αυτό και αυτό που συνήθως ονομάζουμε κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας είναι στην πραγματικότητα κυρίως κοινωνικός συνδικασμός της εργασίας (Hodgins, Marx). Αυτός ο κοινωνικός συνδικασμός της εργασίας εννοείται, όπου στα ακόλουθα γίνεται λόγος για κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας.

Πώς όμως αποκτά κάθε παραγωγός όλα όσα χρειάζεται μεν άμεσα για την παραγωγή του προϊόντος του, δεν παράγει όμως αυτός ο ίδιος, αλλά άλλοι παραγωγοί; Το ερώτημα αυτό θέτει το ζήτημα της διαμεσολάβησης του κοινωνικού καταμερισμού και συνδικασμού της εργασίας και της παραγωγής.

Κατ' αρχάς, καθαρώς θεωρητικά, είναι δυνατόν ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας να μη διαμεσολαβείται αλλά να είναι άμεση και συνειδητή πράξη της κοινότητας των άμεσων παραγωγών: Η κοινότητα των άμεσων παραγωγών (άμεσα ή μέσω συλλογικών οργάνων της) διαπιστώνει και ιεραρχεί τις ανάγκες και επιθυμίες της που θέλει και μπορεί να ικανοποιήσει με την παραγωγή αγαθών και κατανέμει αντιστοίχως τους φυσικούς πόρους, τα μέσα παραγωγής και την εργασιακή δύναμη που διαθέτει στις επιμέρους μονάδες παραγωγής, καθορίζοντας ταυτοχρόνως και την κατανομή του συνολικού προϊόντος κάθε μονάδας παραγωγής στις επιμέρους χρήσεις, καθορίζοντας δηλ. ποιο μέρος αυτού του προϊόντος και σε ποιων μονάδων παραγωγής τη διαδικασία εισέρχεται εκ νέου, ποιο μέρος και από ποιες μονάδες παραγωγής επισωρεύεται ως μέσα παραγωγής, ποιο μέρος και από ποιους καταναλώνεται. Εδώ το δικαίωμα διάθεσης τόσο της εργασιακής δύναμης, των δεδομένων μέσων παραγωγής και των φυσικών πόρων όσο και του συνολικού προϊόντος κα-

τέχει αποκλειστικά και μόνο η κοινότητα των άμεσων παραγωγών. Ούτε ο μεμονωμένος άμεσος παραγωγός μπορεί να διαθέσει κατά βούλησιν την εργασιακή του δύναμη ούτε η μεμονωμένη μονάδα παραγωγής μπορεί να χρησιμοποιήσει κατά βούλησιν τα μέσα παραγωγής, τους φυσικούς πόρους και την εργασιακή δύναμη που τίθενται στη διάθεσή της και τα αγαθά που παράγει. Ο μεμονωμένος άμεσος παραγωγός και η μεμονωμένη μονάδα παραγωγής εξαρτώνται, όσον αφορά τις λειτουργίες τους στην κοινωνική διαδικασία παραγωγής, άμεσα από τις αποφάσεις της κοινότητας των άμεσων παραγωγών. Εδώ, που, όσον αφορά την κοινωνική παραγωγή, δεν υφίσταται κανενός είδους αυτονομία του μεμονωμένου άμεσου παραγωγού και της μεμονωμένης μονάδας παραγωγής απέναντι στην κοινότητα των άμεσων παραγωγών, δεν τίθεται ζήτημα διαμεσολάβησης του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, διότι αυτός οργανώνεται άμεσα και συνειδητά από την κοινότητα των άμεσων παραγωγών. Σε μια κοινωνία «ελεύθερων συνεταιρισμένων παραγωγών» (Marx) σαν την παραπάνω δεν τίθεται λοιπόν ζήτημα διαμεσολάβησης του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας.

Το ζήτημα της διαμεσολάβησης προκύπτει μόνο, όταν οι άμεσοι παραγωγοί και οι μονάδες παραγωγής είναι αυτόνομα και συνεπώς μεταξύ τους ανεξάρτητα υποκείμενα, όταν δηλ. έχουν οι μεν πρώτοι το δικαίωμα της κατά βούλησιν διάθεσης της εργασιακής τους δύναμης, οι δε δεύτερες το δικαίωμα της κατά βούλησιν διάθεσης τόσο των μέσων όσο και των αποτελεσμάτων της παραγωγής τους.

Ας φανταστούμε ένα σύνολο παραγωγών, οι οποίοι είναι ιδιοκτήτες των μέσων και των αποτελεσμάτων της παραγωγής τους και δε χρησιμοποιούν ξένη αλλά μόνο την ίδια τη δική τους εργασιακή δύναμη και παράγουν, φυσικά, υπό συνθήκες κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Ως ιδιοκτήτες των μέσων και των αποτελεσμάτων της παραγωγής τους, είναι αυτόνομοι και αμοιβαία ανεξάρτητοι. Πώς διαμεσολαβείται εδώ ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας; Πώς αποκτά ο παραγωγός ψωμιού το αλεύρι που χρειάζεται για την παραγωγή του και που δεν παράγει αυτός ο ίδιος αλλά παράγουν άλλοι παραγωγοί; Από αυτούς τους άλλους παραγωγούς δίνοντάς τους ένα ανταλλακτικό ισοδύναμο. Εδώ τα προϊόντα της εργασίας γίνονται εμπορεύματα, τα οποία ανταλλάσσονται άμεσα με χρήμα ως το γενικό ανταλλακτικό ισοδύναμο και έτσι έμμεσα και μεταξύ τους. Η παραγωγή είναι εμπορευματική παραγωγή. Εδώ ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας διαμεσολαβείται από την ανταλλαγή των προϊόντων της εργασίας ως εμπορευμάτων, δηλ. από τις σχέσεις ανταλλαγής μεταξύ των εμπορευματοπαραγωγών. Το πλέγμα αυτών των σχέσεων ανταλλαγής είναι αυτό που ονομάζουμε συνήθως αγορά. Η διαμεσολάβηση του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας από την αγορά σημαίνει ότι η αγορά επιτελεί πίσω από τις πλάτες των παραγωγών ό,τι επιτελούσε στην προηγούμενη περίπτωση των «ελεύθερων συνεταιρισμένων παραγωγών» συνειδητά και άμεσα η κοινότητα των άμεσων παραγωγών: τη διαπίστωση και ιεράρχηση των προς ικανοποίησιν αναγκών και επιθυμιών, την κατανομή των φυσικών πόρων, των μέσων παραγωγής και της εργασιακής δύναμης και, τέλος, την κατανομή του συνολικού προϊόντος στους επιμέρους παραγωγούς. Εδώ προφανώς κάθε παραγωγός συμμετέχει στο συνολικό καθαρό προϊόν κατ' αναλογία της εργασιακής δύναμης που ξόδεψε αυτός ο ίδιος. Κανείς δε χάνει, μα ούτε και κερδίζει με την ανταλλαγή. Και κανείς δεν κερδίζει ούτε χάνει με την ανταλλαγή, όχι επειδή το μέτρο της ισοδυναμίας των

ανταλλασσόμενων προϊόντων είναι, όπως αναφέραμε, η εργασιακή δύναμη που ξοδεύτηκε για την παραγωγή τους, αλλά, όπως μπορεί εύκολα να δείξει κανείς, απλώς και μόνο επειδή η ανταλλαγή είναι πάντα (και ανεξάρτητα φυσικά από το μέτρο της ισοδυναμίας των ανταλλασσόμενων προϊόντων της εργασίας) ανταλλαγή ισοδυνάμων. Η ανταλλαγή είναι λοιπόν ανταλλαγή ισοδυνάμων ακόμη και όταν το μέτρο ισοδυναμίας δεν είναι η εργασιακή δύναμη που ξοδεύτηκε για την παραγωγή των ανταλλασσόμενων ειδών, αλλά ένα οποιοδήποτε ποσοτικό ομοιογενές χαρακτηριστικό τους, π.χ. το βάρος ή ο όγκος τους, και ως τέτοια δε συνεπάγεται για κανέναν από τους ανταλλάσσοντες κέρδη ή ζημιές.

Αν όμως αυτό είναι η αγορά, τότε τι έχουν εναντίον της οι αριστεροί, οι σοσιαλιστές και κομμουνιστές; Απολύτως τίποτα. Η εσφαλμένη εντύπωση ότι οι κομμουνιστές στρέφονται κατά της αγοράς δημιουργείται μόνο σε όσους ταυτίζουν τον καπιταλισμό με την αγορά εν γένει και εκλαμβάνουν έτσι την κριτική των κομμουνιστών στον καπιταλισμό ως κριτική στην αγορά εν γένει. Το ότι η ταύτιση του καπιταλισμού με την αγορά εν γένει είναι εσφαλμένη και οδηγεί σε περαιτέρω εσφαλμένες αντιλήψεις θα προκύψει άμεσα από την ακόλουθη πραγμάτευση του ζητήματος της διαμεσολάβησης του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας στον καπιταλισμό.

Όπως στην οικονομία των απλών εμπορευματοπαραγωγών, που μόλις περιγράψαμε, έτσι και στον καπιταλισμό οι μεμονωμένοι παραγωγοί είναι ιδιοκτήτες των μέσων και των αποτελεσμάτων της παραγωγής τους και συνεπώς κι εδώ ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας διαμεσολαβείται κατ' αρχήν από την αγορά, δηλ. από την ανταλλαγή των προϊόντων της εργασίας ως εμπορευμάτων μέσω του χρήματος. Καίτοι εδώ το μέτρο της ισοδυναμίας των ανταλλασσόμενων εμπορευμάτων είναι διαφορετικό απ' αυτό της προηγούμενης περίπτωσης, κάθε παραγωγός παίρνει από το συνολικό κοινωνικό καθαρό προϊόν, όπως και στην προηγούμενη περίπτωση, ό,τι παρήγαγε αυτός ο ίδιος.

Ωστόσο υπάρχει μια θεμελιώδης διαφορά. Στην οικονομία των απλών εμπορευματοπαραγωγών κάθε φυσικός φορέας εργασιακής δύναμης, δηλ. κάθε άμεσος παραγωγός (= εργαζόμενος), ήταν και παραγωγός, ήταν δηλ. και ιδιοκτήτης μέσων παραγωγής, τα οποία χρησιμοποιούσε ο ίδιος για να παράξει προϊόντα που ανήκαν σ' αυτόν τον ίδιο και, αντιστρόφως, κάθε παραγωγός χρησιμοποιούσε μόνο τη δική του, όχι ξένη, εργασιακή δύναμη για να παράξει ό,τι παρήγαγε. Στον καπιταλισμό συμβαίνει ακριβώς το αντίστροφο: Οι φυσικοί φορείς της εργασιακής δύναμης, οι άμεσοι δηλ. παραγωγοί (= εργαζόμενοι), δεν είναι ιδιοκτήτες μέσων παραγωγής, δεν είναι δηλ. παραγωγοί, και αντιστρόφως, οι παραγωγοί, δηλ. οι ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής, δε χρησιμοποιούν αποκλειστικά και μόνο τη δική τους, αλλά μόνο ξένη (ή κυρίως ξένη) εργασιακή δύναμη. Πώς αποκτούν οι τελευταίοι την εργασιακή δύναμη που ξοδεύουν στις διαδικασίες παραγωγής τους, αφού αυτή ως ξένη εργασιακή δύναμη ανήκει σε άλλους, στους φυσικούς κατόχους της, που δεν κατέχουν μέσα παραγωγής; Μέσω της ανταλλαγής, δηλ. αγοράζοντάς τη. Στον καπιταλισμό λοιπόν, όπου ένα μέρος των φυσικών φορέων της εργασιακής δύναμης, οι άμεσοι παραγωγοί, έχουν αποκλειστεί τελείως από την ιδιοκτησία μέσων παραγωγής, δηλ. από την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής των ως προς το ζην αναγκαίων, γίνεται και η εργασιακή δύναμη εμπόρευμα, επειδή οι άμοιροι μέσων παραγωγής φυσικοί φορείς της, αφού, αποκλεισμένοι όπως είναι από τα μέσα παραγωγής, δεν μπορούν να παράξουν τα μέσα διαβίωσής τους, είναι αναγκα-

σμένοι να την πουλούν στους παραγωγούς-ιδιοκτήτες μέσω παραγωγής αντί αντιτίμου, με το οποίο αγοράζουν μετά τα προς το ζην. Το αντίτιμο που παίρνουν όμως οι άμεσοι παραγωγοί από τους παραγωγούς-ιδιοκτήτες μέσω παραγωγής για μια ορισμένη ποσότητα εργασιακής δύναμης είναι *συστηματικά* μικρότερο από το αντίτιμο που παίρνουν οι τελευταίοι για το καθαρό προϊόν που παρήγαγαν γι' αυτούς οι άμεσοι παραγωγοί ξεοδεύοντας αυτή την ποσότητα εργασιακής δύναμης. Η διαφορά αποτελεί το κέρδος. Έτσι η καπιταλιστική παραγωγή δεν είναι απλώς παραγωγή χρήσιμων πραγμάτων, όπως η παραγωγή των ελεύθερα συνεταιρισμένων παραγωγών, αλλά και παραγωγή εμπορευμάτων και δεν είναι απλώς παραγωγή εμπορευμάτων, χρήσιμων για άλλους πραγμάτων, όπως η παραγωγή των απλών εμπορευματοπαραγωγών, αλλά και παραγωγή κέρδους. Σκοπός της είναι η παραγωγή κέρδους. Μόνο που οι καπιταλιστές για να παράξουν κέρδος πρέπει να παράξουν εμπορεύματα, και για να παράξουν εμπορεύματα πρέπει να παράξουν χρήσιμα για άλλους πράγματα. Το κέρδος, το οποίο, όπως είδαμε, παράγεται στη διαδικασία παραγωγής, πραγματοποιείται απλώς με την ανταλλαγή. Η ανταλλαγή διαμεσολαβεί απλώς την πραγματοποίησή του.

Πώς διαμεσολαβείται λοιπόν ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας στον καπιταλισμό; Από την αγορά βέβαια. Μόνο που εδώ η αγορά δε διαμεσολαβεί, όπως στην κοινωνία των απλών εμπορευματοπαραγωγών, απλώς τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, αλλά και την πραγματοποίηση του κέρδους, δηλ. την πραγματοποίηση της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης ξένης εργασιακής δύναμης.

Σε τι όμως βασίζονται η εκμετάλλευση και το κέρδος; Όχι βέβαια στην αγορά. Κι ούτε επίσης στην ατομική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής εν γένει. Διότι στην κοινωνία των απλών εμπορευματοπαραγωγών, ενώ υπάρχουν και τα δύο αυτά στοιχεία, δεν υπάρχουν εκμετάλλευση και κέρδος. Η εκμετάλλευση και το κέρδος βασίζονται, πρώτον, σε εκείνη την ιδιωτική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής, η οποία αποκλείει ένα μέρος των μελών της κοινωνίας από την ιδιοκτησία μέσω παραγωγής μετατρέποντας την εργασιακή δύναμη των αποκλεισθέντων σε εμπόρευμα και, δεύτερον, στη δι' ίδιον λογαριασμόν χρήση αυτής της εργασιακής δύναμης από τους ιδιωτικούς ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής που την αγοράζουν.

Οι κομμουνιστές δεν ταυτίζουν λοιπόν τον καπιταλισμό με την αγορά. Και δε στρέφονται κατά της αγοράς, αλλά κατά της εκμετάλλευσης και του κέρδους και συνεπώς κατά της χρήσης της εργασιακής δύναμης των αποκλεισθέντων από τα μέσα παραγωγής άμεσων παραγωγών από τους ιδιωτικούς ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής. Κατά της αγοράς, ως κατά του καπιταλισμού, στρέφονταν τον περασμένο αιώνα μόνο οι προντονιστές και ορισμένοι άλλοι σοσιαλιστές και τις τελευταίες δεκαετίες μόνο ορισμένοι ριζοσπαστικοί μικροαστικοί αριστεριστές.

Στις σοσιαλιστικές χώρες υπάρχει (αν παραβλέψουμε ορισμένα μικρότερης ή μεγαλύτερης σημασίας κατάλοιπα ιδιωτικής ή συνεταιριστικής ιδιοκτησίας σε μέσα παραγωγής) μόνο κρατική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής. Η κρατική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής δίνει στο κράτος τη δυνατότητα να προγραμματίζει την κοινωνική παραγωγή. Οι επιμέρους όμως διαδικασίες παραγωγής οργανώνονται και διεκπεραιώνονται από απέναντι στο κράτος *σχετικά αυτόνομοι και αμοιβαία ανεξάρτητοι* παραγωγούς (= επιχειρήσεις). Η

σχετική αυτονομία των επιχειρήσεων σημαίνει ότι αυτές διαθέτουν ελεύθερα στα πλαίσια του κρατικού προγραμματισμού τα μέσα και τα αποτελέσματα της παραγωγής τους. Η αμοιβαία ανεξαρτησία τους σημαίνει ότι κάθε επιχείρηση διαθέτει ανεξάρτητα από τις υπόλοιπες τα μέσα και τα αποτελέσματα της παραγωγής της. Φέρεται δηλ. απέναντι στις άλλες επιχειρήσεις (αλλά και στους άμεσους παραγωγούς) ως ιδιοκτήτης των μέσων και των αποτελεσμάτων της παραγωγής της.

Ανεξάρτητοι από το κράτος, από τις επιχειρήσεις, αλλά και μεταξύ τους είναι και οι άμεσοι παραγωγοί. Κάθε άμεσος παραγωγός φέρεται απέναντι στο κράτος και στις επιχειρήσεις ως ιδιοκτήτης της εργασιακής του δύναμης.

Το ζήτημα που προκύπτει εδώ είναι το εξής: Πώς, δεδομένων του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας και της αμοιβαίας ανεξαρτησίας των μεμονωμένων επιχειρήσεων και των μεμονωμένων άμεσων παραγωγών, αποκτά κάθε επιχείρηση από τις άλλες επιχειρήσεις και από τους άμεσους παραγωγούς ό,τι χρειάζεται για την παραγωγή της αλλά δεν παράγει η ίδια, δηλ. μέσα παραγωγής, πρώτες ύλες, βοηθητικές ύλες κ.λπ. απ' ενός και εργασιακή δύναμη απ' ετέρου, και κάθε άμεσος παραγωγός όλα όσα χρειάζεται για την αναπαραγωγή της εργασιακής του δύναμης αλλά δεν παράγει ο ίδιος, αφού δεν κατέχει μέσα παραγωγής, δηλ. τα μέσα διαβίωσής του, από τις επιχειρήσεις που τα παράγουν; Μέσω της ανταλλαγής. Τα παραγόμενα αγαθά καθώς και η εργασιακή δύναμη ανταλλάσσονται μέσω του χρήματος ως εμπορεύματα. Έτσι ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας διαμεσολαβείται στις σοσιαλιστικές χώρες από την αγορά. Όχι όμως μόνο από την αγορά, αλλά —κυρίως— από τον κρατικό προγραμματισμό της παραγωγής.

Ο κρατικός προγραμματισμός δεν είναι όμως η μόνη διαφορά αυτής της διαμεσολάβησης του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας από τη διαμεσολάβηση του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας στον καπιταλισμό. Ή, μάλλον, ακριβέστερα: Η διαφορά που συνίσταται στην ύπαρξη του κρατικού προγραμματισμού και στην προϋπόθεσή του, την κρατική ιδιοκτησία στα μέσα παραγωγής, συνεπάγεται ότι, καιίτοι στις σοσιαλιστικές χώρες η εργασιακή δύναμη είναι εμπορεύμα, η αγορά και η χρησιμοποίηση της εργασιακής δύναμης δε γίνονται από ιδιώτες με σκοπό την παραγωγή κέρδους, αλλά από κρατικές επιχειρήσεις, ο σκοπός της παραγωγής των οποίων συνίσταται στην εκτέλεση του κρατικού οικονομικού πλάνου. Επειδή όμως οι μισθοί των εργαζομένων μιας επιχείρησης είναι χαμηλότεροι από το καθαρό προϊόν που παράγει αυτή η επιχείρηση, κάθε επιχείρηση παράγει ένα ίσο με τη διαφορά αυτών των δύο μεγεθών πλεόνασμα, το λεγόμενο «καθαρό εισόδημα» της επιχείρησης. Το «καθαρό εισόδημα» δεν έχει όμως τίποτα κοινό με το κέρδος της καπιταλιστικής επιχείρησης. Το «καθαρό εισόδημα» δεν το ιδιοποιούνται, όπως το κέρδος, ιδιώτες, και τελικά ούτε αυτές οι ίδιες οι κρατικές επιχειρήσεις. Επειδή οι επιχειρήσεις αυτές δεν είναι ιδιωτικές, δηλ. αυτόνομες απέναντι στο κράτος και ανεξάρτητες από αυτό, αλλά κρατικές, δηλ. σχετικά μόνο αυτόνομες απέναντι στο κράτος και εξαρτημένες απ' αυτό, δε διαθέτουν ελεύθερα, αλλά όπως ορίζει το κράτος, το «καθαρό εισόδημά» τους. Το σημαντικό είναι πάντως ότι δεν το ιδιοποιούνται ιδιώτες.

Ποια είναι όμως εδώ η σχέση μεταξύ πλάνου και αγοράς; Η σχέση αυτή δεν είναι σε καμιά περίπτωση, όπως συχνά λέγεται, μια αντίθεση με το νόημα ότι περισσότερο πλάνο και λιγότερη αγορά σημαίνει σοσιαλισμό ενώ, αντιθέτως, περισσότερο αγορά και λιγότερο

πλάνο σημαίνει καπιταλισμό, αλλά είναι μια σχέση διαλεκτικής ενότητας. Η αγορά είναι προϋπόθεση της εκτέλεσης του πλάνου.

Όρος ύπαρξης της αγοράς είναι βέβαια η ύπαρξη απέναντι στο κράτος σχετικά αυτόνομων και αμοιβαία ανεξάρτητων παραγωγών, καθώς επίσης και η ύπαρξη ανεξάρτητων από το κράτος και τις επιχειρήσεις άμεσων παραγωγών. Γιατί όμως το κράτος επιτρέπει τη σχετική αυτονομία και ανεξαρτησία των παραγωγών και την αυτονομία και ανεξαρτησία των άμεσων παραγωγών; Διότι δεν είναι σε θέση να προγραμματίσει το ίδιο πλήρως την παραγωγή και να εκτελέσει το ίδιο ικανοποιητικά ένα τέτοιο πρόγραμμα, δηλ. να προγραμματίσει, να οργανώσει και να διεκπεραιώσει τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας. Αυτό που είναι σε θέση να κάνει, και πράγματι κάνει, είναι να προγραμματίζει σφαιρικά (και μάλιστα με αναφορά κυρίως σε χρηματικά κι όχι αποκλειστικά σε υλικά μεγέθη) την κοινωνική παραγωγή και να αφήνει τον προγραμματισμό της παραγωγής στο επίπεδο των συγκεκριμένων διαδικασιών παραγωγής στις επιχειρήσεις και τη διαμεσολάβηση των σχέσεων μεταξύ των επιχειρήσεων, αλλά και των σχέσεων μεταξύ επιχειρήσεων και εργαζομένων, στην αγορά³. Η αγορά είναι λοιπόν αναγκαία προϋπόθεση της εκτελεσιμότητας του κρατικού οικονομικού πλάνου. Πλάνα που δε λαμβάνουν υπόψη τους όρους της εκτελεσιμότητάς τους δεν είναι πραγματοποιήσιμα. Όροι ύπαρξης της ίδιας της αγοράς είναι όμως η σχετική αυτονομία και ανεξαρτησία των επιχειρήσεων και των άμεσων παραγωγών.

Δεδομένου του μεγάλου αριθμού των επιχειρήσεων καθώς και των άμεσων παραγωγών και δεδομένης της πολυπλοκότητας των μεταξύ τους σχέσεων, τις οποίες συνεπάγεται ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, είναι αδύνατος ο κεντρικός προγραμματισμός και η κεντρική οργάνωση και διεκπεραίωση αυτών των σχέσεων. Η πολυπλοκότητα αυτών των σχέσεων και το αδύνατον μιας κεντρικής διαμεσολάβησής τους δεν αφορά μόνο τις ποσότητες του προϊόντος, με τις οποίες προμηθεύει κάθε επιχείρηση τις άλλες επιχειρήσεις ή/και τους άμεσους παραγωγούς, και τις ποσότητες προϊόντων και εργασιακής δύναμης, με τις οποίες την προμηθεύουν οι άλλες επιχειρήσεις και οι άμεσοι παραγωγοί αντιστοίχως, αλλά —κυρίως— το γεγονός, ότι —για να συντελεστεί ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας και συνεπώς να διεκπεραιωθεί η κοινωνική παραγωγή— αυτές οι ποσότητες προϊόντων και εργασιακής δύναμης δεν αλλάζουν χέρια όλες μαζί σε μια ορισμένη χρονική στιγμή, αλλά πρέπει να αλλάξουν χέρια σε μια *αυστηρά καθορισμένη χρονική ακολουθία* ενός εξαιρετικά μεγάλου αριθμού *αυστηρά καθορισμένων χρονικών στιγμών*. Διότι είναι προφανές ότι κάθε επιχείρηση, εάν δε λάβει σε δεδομένες χρονικές στιγμές ό,τι χρειάζεται για την παραγωγή της, δεν μπορεί να παράξει ό,τι παράγει και έτσι δεν μπορεί να προμηθεύσει τις άλλες επιχειρήσεις που χρειάζονται το δικό της προϊόν για την παραγωγή τους, με συνέπεια και αυτές οι τελευταίες να μην μπορούν να παράξουν ό,τι παράγουν κ.ο.κ. Και είναι επίσης προφανές ότι οι άμεσοι παραγωγοί, δηλ. οι εργαζόμενοι, δεν είναι δυνατόν να εργαστούν, εάν δεν παίρνουν σε μια ορισμένη συνεχή ροή καταναλωτικά αγαθά από τις επιχειρήσεις, με αποτέλεσμα και οι επιχειρήσεις να μη δύνανται πλέον να παράξουν ό,τι παράγουν.

Μόνο η αγορά, δηλ. ένα είδος μη κεντρικής αυτοοργάνωσης του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, δύναται —όσο και όπως μόνο δύναται— να διαμεσολαβήσει τις παραπάνω σχέσεις μεταξύ των ανεξάρτητων μελών του συνόλου των παραγωγών (= επιχειρήσε-

ων) και των άμεσων παραγωγών (= εργαζομένων). Πολλοί πάλαι ποτέ αριστεριστές —και πολλοί παντός του επιστητού επαίοντες, πολυπράγμονες, «επώνυμοι» ασφαλώς συμπατριώτες μας πάλαι ποτέ αριστεριστές— ζητούσαν —από θέση κύρους βεβαίως— από τις σοσιαλιστικές χώρες να καταργήσουν την αγορά, για να πάντων έτσι πλέον αυτές να είναι κρατικοκαπιταλιστικές και, μεταξύ μας τώρα, εν τέλει καπιταλιστικές χώρες και να γίνουν επιτέλους γνησίως σοσιαλιστικές, δηλ. νέτα-σκέτα κομμουνιστικές χώρες, έτσι ώστε να αξίζει, κατόπιν τούτου, να ασχοληθούν οι εν λόγω με το ζήτημα, αν αυτές οι χώρες πληρούν ή δεν πληρούν τις προϋποθέσεις που αυτοί οι ίδιοι είχαν θέσει για την έλευση της κομμουνιστικής βασιλείας του θεού επί της γης. Διότι διαφορετικά γιατί να κάνουν τον κόπο;

Ακόμη και η απλή προσπάθεια ενός τέτοιου θρησκευτικομικροαστικού-αριστεριστικού πολιτικού προγράμματος θα σήμαινε για τις σοσιαλιστικές χώρες την κατάργηση της σχετικής αυτονομίας και ανεξαρτησίας των επιχειρήσεων και των άμεσων παραγωγών και συνεπώς της αγοράς, δηλ. του ενός σκέλους του μηχανισμού διαμεσολάβησης του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, κι έτσι και της αναγκαίας προϋπόθεσης της διεκπεραίωσης του κεντρικού κρατικού οικονομικού πλάνου, δηλ. και του άλλου σκέλους της διαμεσολάβησης του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας στο σοσιαλισμό, με τελική συνέπεια την κατάργηση της κοινωνικής διαδικασίας παραγωγής και το λιμό του πληθυσμού.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας στις σοσιαλιστικές χώρες, ο οποίος διαμεσολαβείται από το κράτος και την αγορά, σημαίνει, πρώτον, κατάργηση της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης και αποτελεί, δεύτερον, το πρώτο αποφασιστικής σημασίας βήμα προς την κατεύθυνση μιας άμεσης και συνειδητής οργάνωσης του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Αν ποτέ η κοινωνία μπορέσει να οργανώσει άμεσα και συνειδητά τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, τότε οι μονάδες παραγωγής, οι σημερινές δηλ. κρατικές επιχειρήσεις, δε θα είναι πλέον επιχειρήσεις, αλλά πλήρως εξαρτημένες από τα κοινωνικά όργανα προγραμματισμού μονάδες παραγωγής, τις αμοιβαίες σχέσεις των οποίων δε θα διαμεσολαβεί πλέον η αγορά, αλλά θα τις οργανώνουν αυτά τα όργανα προγραμματισμού. Οι σχέσεις αυτές θα είναι τότε συγκρίσιμες με τις σχέσεις μεταξύ των τμημάτων παραγωγής μιας σημερινής κρατικής επιχείρησης (οι οποίες δεν είναι διαμεσολαβημένες από την αγορά, αλλά οργανωμένες άμεσα και συνειδητά από την επιχείρηση σχέσεις). Αλλά και οι σχέσεις μεταξύ μονάδων παραγωγής και άμεσων παραγωγών δε θα διαμεσολαβούνται πλέον από την αγορά, αλλά θα ρυθμίζονται άμεσα και συνειδητά όπως και αυτές μεταξύ των μονάδων παραγωγής. Αυτή η ρύθμιση δεν μπορεί παρά να συνίσταται στο ότι κάθε άμεσος παραγωγός συμμετέχει στην παραγωγική διαδικασία ανάλογα με τις δυνατότητές του και στο προς ατομική κατανάλωση μέρος του προϊόντος όχι μέσω αντίστοιχης αμοιβής, αλλά ανάλογα με τις ανάγκες του. Όπως όμως αυτή η κατάργηση της εμπορευματικής σχέσης μεταξύ παραγωγών και άμεσων παραγωγών, η κατάργηση δηλ. της σχέσης μισθωτής εργασίας, δε σημαίνει ότι οι εργαζόμενοι περιέρχονται σε μια κατάσταση γενικής δουλείας, αλλά σημαίνει, αντιθέτως, ότι αυτοί οι ίδιοι ρυθμίζουν άμεσα και συνειδητά τη συμμετοχή τους τόσο στη διαδικασία παραγωγής όσο και στο προς κατανάλωση μέρος του προϊόντος αυτής της διαδικασίας, έτσι και η κατάργηση των μεταξύ των μονάδων παραγωγής υφιστάμενων εμπορευματικών σχέσεων δε σημαίνει ότι κάθε μονάδα παραγωγής και οι εργαζόμενοι της γίνονται πλέον παθητικοί αποδέκτες και εκτελεστές διατα-

γών που περιέχονται σ' ένα χωρίς τη συμμετοχή τους καταρτισθέν πρόγραμμα της κοινωνικής παραγωγής, αλλά ότι, αντιθέτως, η κατάργηση αυτών των σχέσεων συνίσταται ακριβώς στη συμμετοχή τους στην κατάρτιση αυτού του προγράμματος.

Η παραπάνω σύντομη περιγραφή της σχέσης πλάνου και αγοράς στις σοσιαλιστικές χώρες μάς βοηθά να κατανοήσουμε καλύτερα ορισμένα σημαντικά ζητήματα. Το σημαντικότερο από αυτά είναι η σημασία των κατά καιρούς οικονομικών μεταρρυθμίσεων, οι οποίες τόνιζαν, άλλοτε λιγότερο άλλοτε περισσότερο, το στοιχείο των εμπορευματικών σχέσεων και της αγοράς και τις οποίες ο δυτικός Τύπος παρουσίαζε πάντα ως «φιλελευθεροποιήσεις». Πολλοί κομμουνιστές κατέγραφαν με ανησυχία αυτές τις μεταρρυθμίσεις ως παλινδρομήσεις και υποχωρήσεις στην πορεία οικοδόμησης της σοσιαλιστικής οικονομίας. Στην πραγματικότητα επρόκειτο σχεδόν πάντα για έναν, στα πλαίσια της εκάστοτε δεδομένης βαθμίδας οικονομικής εξέλιξης, επαναπροσδιορισμό της πραγματικής, όχι της απλώς επιθυμητής, δυνατότητας του κράτους να προγραμματίζει και να οργανώνει την παραγωγή και συχνά για τη διόρθωση μιας προηγηθείσας μη ρεαλιστικής υπερεκτίμησης αυτής της δυνατότητας. Αρκετά συχνά επρόκειτο επίσης για μια ανάκληση ορισμένων περιορισμών της αυτονομίας των κρατικών επιχειρήσεων — περιορισμών που είχαν συγχρόνως περιορίσει, με ανάλογες δυσμενείς συνέπειες, και την αποτελεσματικότητα της χρήσης των μέσων παραγωγής και της εργασιακής δύναμης από τις επιχειρήσεις.

* * *

Το ότι ο σοσιαλιστικός τρόπος οργάνωσης της παραγωγής, τον οποίο περιγράψαμε παραπάνω, συμβάδισε στις απαρχές του με γραφειοκρατία, κρατική αυθαιρεσία, αυταρχικότητα, καταπίεση και βαρβαρότητα ήταν γνωστό. Δεν ήταν όμως και δεν είναι αυταπάτη η ελπίδα των κομμουνιστών ότι αυτή η πραγματικότητα δεν είναι η μόνη, πολλώ δε μάλλον η μόνη αναγκαία δυνατότητα που ενέχει ο σοσιαλιστικός τρόπος παραγωγής.

Αυτό το έδειξε παλιότερα π.χ. η εξέλιξη της οικονομίας και της κοινωνίας της πρώην Λαϊκής Δημοκρατίας της Γερμανίας και το δείχνει σήμερα εκείνη της οικονομίας και της κοινωνίας της χεμαζόμενης Κούβας.

Οι ευόιωνες δυνατότητες όμως που ενέχει ο υπαρκτός σοσιαλισμός της Ανατολικής Ευρώπης, όπως τον γνωρίσαμε, καθώς και ο υπαρκτός σοσιαλισμός της Κούβας, όπως τον γνωρίσαμε και τον γνωρίζουμε, δε θα γίνουν ποτέ πραγματικότητα χωρίς τη δημιουργία θεσμών, οι οποίοι θα εξασφαλίζουν ότι ο προγραμματισμός της παραγωγής και η πολιτική διαχείριση όλων των ζητημάτων της κοινωνίας θα γίνεται από τους άμεσους παραγωγούς και όχι από μια τεχνητά καλλιεργημένη τάξη γραφειοκρατών (πολιτικών, στρατιωτικών, διοικητικών υπαλλήλων κ.τ.λ.)⁴.

Αυταπάτη είναι, αντιθέτως, η άποψη ότι η λεγόμενη ελεύθερη αγορά, δηλ. ο καπιταλισμός, είναι ο μόνος τρόπος οργάνωσης της κοινωνικής παραγωγής που εγγυάται πολιτική δημοκρατία, ατομικά δικαιώματα και ελεύθερη ανάπτυξη των ατόμων. Διότι, ανεξάρτητα από τα όποια περιεχόμενα αυτής της πολιτικής δημοκρατίας, αυτών των ατομικών δικαιωμάτων και αυτής της ελεύθερης ανάπτυξης των ατόμων, σ' ένα σύστημα που βασίζεται στην εκμετάλλευση των μισθωτών εργαζομένων από τους ιδιωτικούς ιδιοκτήτες των μέσων πα-

ραγωγής όλα όσα εγγυάται αυτό το σύστημα βρίσκουν ένα ανυπέρβλητο όριο στην ύπαρξη αυτής της θεμελιακής σχέσης και συνεπώς υπάρχουν πάντα υπό τον όρο ότι δεν την ανααιρούν. Όλα αυτά, δημοκρατία, ατομικά δικαιώματα κ.λπ., βρίσκονται κατά κάποιον τρόπο πάντα υπό αίρεσιν. Και ανααιρούνται όποτε αυτό θεωρηθεί αναγκαίο για τη διασφάλιση της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης. Όπως π.χ. σήμερα. Ή, όπως όχι και πολύ παλιότερα, με το πέρασμα σε φασιστικές μορφές διακυβέρνησης.

Η καπιταλιστική εκμετάλλευση είναι ένας φραγμός στη δημοκρατική οργάνωση της κοινωνίας πραγματικά ελεύθερων κοινωνικών ατόμων. Ο σοσιαλιστικός τρόπος παραγωγής καταρρίπτει αυτόν το φραγμό και ενέχει γι' αυτόν ακριβώς το λόγο τη δυνατότητα της πραγματικής κοινωνικής ολοκλήρωσης του ατόμου. Έτσι, καίτοι ο καπιταλισμός θα εξακολουθεί επί μακρόν να εφοδιάζει καλύτερα τους εκμεταλλεζόμενους με αυτοκίνητα, βίντεο ή ό,τι άλλο, η απάντηση στο ερώτημα τι απομένει από τον υπαρκτό σοσιαλισμό δεν μπορεί παρά να είναι: Το *μαχητικό* ζητούμενο της απάλειψης της εκμετάλλευσης των μισθωτών εργαζομένων από τους ιδιώτες ιδιοκτήτες των μέσων παραγωγής κι έτσι η —μη υπαρκτή στον καπιταλισμό— δυνατότητα μιας, ας το πούμε έτσι αφελώς, ανθρώπινης κοινωνίας.

Βιβλιογραφία

Marx K., *Das Kapital*, 3 Bände (MEW 23, 24 und 25).

Marx K., *Randglossen zum Programm der Deutschen Arbeiterpartei*, MEW 19.

Stamatis G., *Grundlagen und Existenzbedingungen der Warenproduktion in post-kapitalistischen Übergangsgesellschaften der Gegenwart oder: Die Abschaffung der Warenproduktion und die Himmelfahrt der ihr zugrundeliegenden Produktionsverhältnisse*, στο: Axel Bust-Bartels/Georg Stamatis, *Zur Produktionsweise und Theorie der Übergangsgesellschaft*, Giessen/Lollar 1975 (ελληνική μετάφραση: Γ. Σταμάτης, *Σχέδιο και αγορά στις σοσιαλιστικές οικονομίες*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1988).

Σταμάτης Γ., *Περί μιας ψευδοκαντιανιανής βασάνου του Marx. Ένα σημείωμα*, στο: Γ. Σταμάτης, *Κείμενα οικονομικής θεωρίας και πολιτικής*, τόμοι 5, τόμος 5ος, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1997.

Σταμάτης Γ., *Η για τις περί δικαίου αντιλήψεις του Marx σημασία των αναφορών του στη σοσιαλιστική κοινωνία, την οποία προϋποθέτει το Πρόγραμμα της Γκότα*, στο: Γ. Σταμάτης, *Κείμενα οικονομικής θεωρίας και πολιτικής*, τόμοι 5, τόμος 5ος, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1997.

Σταμάτης Γ., *Οι λειτουργίες του οικονομικού προγράμματος και της αγοράς στις σοσιαλιστικές οικονομίες*, στο: Γ. Σταμάτης, *Κείμενα οικονομικής θεωρίας και πολιτικής*, τόμοι 5, τόμος 1ος, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1992.

Σταμάτης Γ., *Τι απομένει από τον υπαρκτό σοσιαλισμό*: στο: Γ. Σταμάτης, *Κείμενα οικονομικής θεωρίας και πολιτικής*, τόμοι 5, τόμος 1ος, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα 1992.

Σημειώσεις

1. Και φυσικά αυτόν που την ισχυρίζεται από τη ρετινιά ότι θεωρεί τον καπιταλισμό εκμεταλλευτική κοινωνία.
2. Η διάκριση μεταξύ παραγωγών (= μονάδων παραγωγής) και άμεσων παραγωγών (= εργαζομένων) δεν είναι χωρίς νόημα. Καίτοι οι εργαζόμενοι (= άμεσοι παραγωγοί) είναι εκείνοι που παράγουν όλα τα αγαθά, δεν εί-

ναι παραγωγοί αυτών των αγαθών, διότι (εκτός και αν είναι ιδιοκτήτες των μέσων και των αποτελεσμάτων της παραγωγής τους) δεν τα παράγουν για δικό τους λογαριασμό. Το μόνο αγαθό το οποίο παράγουν για δικό τους λογαριασμό είναι η εργασιακή τους δύναμη —αλλά και αυτό μόνο στις περιπτώσεις που δεν είναι μόνο φυσικοί φορείς, αλλά και ιδιοκτήτες της εργασιακής τους δύναμης, δηλ. στις περιπτώσεις που είναι «ελεύθερα» πρόσωπα, τουτέστιν ούτε δούλοι ούτε δουλοπάροικοι.

3. Η αγορά αυτή δεν είναι βέβαια «ελεύθερη», δηλ. ελεύθερη κρατικών ρυθμίσεων, αλλά κρατικά οργανωμένη.

4. Και εδώ θα πρέπει να αναζητήσει κανείς την απάντηση, γιατί οι σοσιαλιστικές χώρες —με εξαίρεση εκείνη απ' αυτές που βρισκόταν εξαρχής στη δυσχερέστερη θέση, την Κούβα— κατέρρευσαν ως χάφτινος πύργος στην οικονομική, στρατιωτική, ιδεολογική, προπαγανδιστική κ.λπ. πίεση (η σειρά της παράθεσης είναι τυχαία, διότι καμιά απ' αυτές τις πιέσεις δεν υπήρξε σημαντική) των καπιταλιστικών χωρών. Μια πρώτη απάντηση είναι ίσως η εξής: Οι πολιτικοί, στρατιωτικοί, διοικητικοί κ.λπ. γραφειοκράτες, οι διάφοροι Γκορμπατσόφ δηλ. και σία, θεωρούσαν τις χώρες τους «δικές τους» χώρες, δε θεωρούσαν την εξουσία τους «δική τους» εξουσία. Αλλά θεωρούσαν εαυτούς, ορθώς, ως ό,τι αυτοί πράγματι ήταν, δηλ. γραφειοκράτες, τουτέστιν διαχειριστές της όποιας δεδομένης εξουσίας. Έτσι ο Γέλτσιν, ως γραφειοκράτης, ασκούσε εξουσία από το Πολιτικό Γραφείο του Κομμουνιστικού Κόμματος στην τότε Σοβιετική Ένωση και πέτυχε να ασκεί και σήμερα εξουσία ως πρόεδρος της Ομοσπονδίας των Δημοκρατιών της Ρωσίας. Οι μόνοι που θα μπορούσαν να υπερασπίσουν τις σοσιαλιστικές χώρες θα ήταν οι εργαζόμενοι αυτών των χωρών εάν συμμετείχαν στη διακυβέρνησή τους, διότι τότε —αυτοί και μόνο— θα θεωρούσαν ότι ο τρόπος οργάνωσης της κοινωνίας των χωρών τους είναι ο «δικός τους» και ως εκ τούτου άξιος υπεράσπισης.